

Ліліана ГЕНТОШ

ВАТИКАНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ В РОКИ ВІЙНИ: БАЛАНСУВАННЯ МІЖ ІНТЕРЕСАМИ ІМПЕРІЙ ТА “ПРАВАМИ НАЦІЙ”

Питання політики Апостольського престолу щодо Східної Європи в роки Першої світової війни не вивчалоя в українській історіографії. Однак окремі праці українських авторів і представників української діаспори заторкували питання, дотичні до зазначеної проблеми. Передовсім варто назвати працю Івана Хоми, яка стосувалася ставлення Апостольського престолу до питання української незалежності¹. У Західній Європі низка дослідників безпосередньо цікавилися ставленням Апостольського престолу до питання розпаду імперій Габсбургів та Романових і постанням нових національних держав. Найбільш цікавим та ґрунтовним дослідженням ролі й місця Польщі, Росії та України у воєнній і передовсім повоєнній політиці Апостольського престолу стала праця Роберто Мороццо делла Рокка “Револуційна Росія, незалежна Польща та Святий престол”². “Східній політиці” Ватикану упродовж більшої частини ХХ ст. присвячена праця Гансаякоба Штеле³. Питанням ставлення Апостольського престолу до розпаду Австро-Угорщини й утворення нових незалежних держав були присвячені наукові статті, що увійшли до збірника матеріалів наукової конференції “Бенедикт XV, католики і Перша світова війна”⁴. Польські дослідники активно цікавилися ставлення Римського престолу до питання незалежності Польщі⁵. Відтак, мета статті – комплексне вивчення питання ставлення Ватикану до подій на Сході Європи, що супроводжувалися розпадом імперій та створенням нових національних держав, які не знайшли відображення у працях істориків.

Ватикан у роки Першої світової війни виявляв неабияке зацікавлення Східною Європою, в основному завдяки папі Бенедиктові XV. У цьому напрямі він продовжив справу Лева XIII, в роки понтифікату якого молодий Джакомо делла К’еза (майбутній папа Бенедикт) працював на різних посадах у Римській курії. Папа Лев XIII докла-

¹ Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919–1921 / І. Хома. – Рим, 1987.

² *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono: Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e La Santa Sede / Morozzo della Rocca R. – Bologna, 1992.*

³ *Stehle H. Eastern Politics of the Vatican. 1917–1979 / H. Stehle. – Ohio, 1982.*

⁴ *Benedetto XV, i Cattolici e la prima guerra mondiale: Atti del Convegno di Studi tenuto a Spoleto nei giorni 7–8–9 settembre 1962 / [ed. G. Rossini]. – Roma, 1963.*

⁵ Див.: *Mróz M. W kręgu dyplomacji watykańskiej. Rosja, Polska, Ukraina w dyplomacji watykańskiej w latach 1917–1926 / M. Mróz. – Toruń, 2004.*

дав максимум зусиль до встановлення продуктивного діалогу з православним Сходом, а також із російським православним суспільством⁶.

Перша світова війна, в якій боролися одна проти одної багатонаціональні імперії – Австро-Угорська та Російська, – пришвидшила дезінтеграційні процеси й загострила соціальні й національні суперечки. Вона стала каталізатором багатьох національних рухів, націотворчих процесів у Східній Європі.

Вислів папи Бенедикта про те, що “нації не вмирають” із проповіді-звернення “До воюючих народів і їх проводу” від 28 липня 1915 р.⁷, у річницю початку Першої світової війни, звучить майже пророчче. Його часто розуміли і трактували по-різному. Уряди національних держав – як визнання папою перемоги їхньої расії, їхньої *raison d'être*: переваг національної держави, де нації, що “не вмирають” є основою державної організації, а націоналізм – своєрідною секулярною державною релігією. Лідери національних рухів багатоетнічних імперій, що прагнули емансипації та державної незалежності, по-особливому привітали ці слова як вияв глибокого розуміння та підтримки їхньої боротьби. Тому й не дивно, що саме їх як важливий доказ своєї правоти і засновок для аргументації окремішності української нації використав повноважний представник уряду Української Народної Республіки (УНР) при Апостольському престолі граф Михайло Тишкевич у праці “Documents historiques sur l’Ukraine et ses relations avec la Pologne; la Russie et la Suède 1569–1764”⁸. Після Другої світової війни деякі впливові католицькі кола слідом за Луїджі Стурцо, засновником Італійської народної партії, вважали ці слова директивою до антиколоніальної визвольної боротьби⁹.

Консервативні ж політичні кола, навпаки, вбачали в ній і особливо в дальшому тексті звернення папи засудження руйнівних сил націоналізму. Його крилата фраза справді звучить двозначно, якщо її вирвати з контексту звернення і діяльності, світогляду та переконань папи Бенедикта XV.

Що ж мав на увазі папа, пишучи і посилаючи ці слова народам, що воюють, та їх урядам? Швидше за все його ідеї та погляди на національне питання і націоналізм не збігалися з поглядами більшості адресатів звернення. Після цієї крилатої фрази про невмирущість нації папа говорить про те, що нації придушені й упокорені, страждаючи в ярмі, “передають із покоління в покоління сумний спадок ненависті

⁶ У роки понтифікату папи Лева XIII зростає чисельність контактів між православним світом і Католицькою Церквою. Католицькі богослови, філософи контактували і знаходили порозуміння з представниками саме православного суспільства, а не офіційної Церкви в Російській імперії. У Росії на той час найвідомішим проповідником ідеї, яку спрощено можна назвати ідеєю поєднання Церков, став Володимир Соловйов. Про діалог із православним світом та богословські і філософські дискусії навколо питання поєднання Церков у роки понтифікату папи Лева XIII див.: *Tamborra A. Chiesa Cattolica e Ortodossia Russa. Due secoli di confronto e dialogo. Dalla Santa Alleanza ai nostri giorni / Angelo Tamborra. – Torino, 1992. – P. 259–361.*

⁷ *Benedetto XV. Esortazione Apostolica. Allorché fummo chiamati [Електронний ресурс] / Benedetto XV. – Режим доступу: www.vatican.va/holy_father/benedict_xv/*

⁸ *Documents historiques sur l’Ukraine et ses relations avec la Pologne; la Russie et la Suède (1569–1764) publiés avec notices explicatives et cartes par le Michael Tyszkiewicz. – Lausanne, 1919.*

⁹ *Benedetto XV e la pace, 1918 / [ed. G. Rumi]. – Brescia, 1990.*

і помсти”¹⁰. Далі – про нації як народи країн-учасниць війни. Він пропонує державним лідерам, взявши до уваги права та справедливі сподівання націй, знайти мирні способи вирішення суперечливих питань і припинити “непотрібну різанину”¹¹. Папа Бенедикт також вказує на основні засади майбутнього мирного співіснування: “...мир і спокій та процвітання націй ґрунтуються на взаємній доброзичливості й повазі до прав і гідності інших, а не на кількості озброєнь”¹². Загалом, папа звертався до народів країн, що воювали, і націй, що проживали в багатонаціональних державах, часто не розмежовуючи проблем тих і тих.

Навряд чи можна погодитися з колишніми консерваторами й деякими сучасними авторами, котрі твердять про різко негативне ставлення папи Бенедикта до націоналізму та про його дистанціювання від понять “нація” й “батьківщина”. Інколи навіть порівнюють Бенедикта XV і Володимира Ульянова-Леніна як лідерів двох “інтернаціональних” організацій, змушених займатися національними питаннями, які не перебували серед їх справжніх інтересів¹³. У цьому є доля правди, але кардинальна різниця між двома історичними персонами полягає в тому, що папа приділяв увагу національним питанням з огляду на важливість вирішення цієї проблеми для загального добра людства, а Ленін розглядав їх тільки з політичною метою, котра полягала в реалізації власної інтерпретації марксизму та захопленні влади більшовицькою партією. Папа засуджував Першу світову війну як конфлікт між націями, а не нації, націоналізм як модерні явища. Він у листах, зверненнях засуджував війну як спосіб вирішення конфліктів між націями. Він не вважав виникнення й існування національних держав причиною війни, а націоналізм – її рушійною силою. Його обережне ставлення до націоналізму ґрунтується на пацифістських переконаннях. Усі його звернення воєнного часу засуджують війну як найбільше зло. Він беззаперечно дотримувався принципу нейтральності й безсторонності Ватикану під час війни. На його думку, Перша світова не мала справедливих підстав. Він вважав, що для будь-якої війни взагалі не може бути причин та виправдань, як і жодна сторона не є більше або менше винною у світовому конфлікті. Загалом папа різко й послідовно засуджував й заперечував війну як спосіб вирішення конфліктних ситуацій між державами та націями. Така позиція не була притаманною католицькому духовенству на початку ХХ ст.

Папа Бенедикт став першим понтифіком, котрий відмовився від ідеї “справедливих” і “несправедливих” воєн, кардинально змінивши християнське вчення про війну. Згідно з традиційним богослов’ям, на початку ХХ ст. Католицька Церква визнавала за державою “природне право на війну задля захисту своїх прав і в разі самозахисту, і для наступу... [для] покарання зла, вчиненого проти неї [держави], або в деяких конкретних випадках проти інших”¹⁴. Католицьке вчення про справедливу війну, яке ґрунтувалося на працях Томи Аквінського, визнавало її слушною і справедливою, коли йшлося, “по-перше, про загрозу нападу на державу або ж коли агресії можна уникнути тільки

¹⁰ *Brennan A.* Pope Benedict XV and the War / Anthony Brennan. – London, 1917. – P. 7–8.

¹¹ Папа називав Першу світову війну “*inutile strage*”, що можна перекласти як непотрібна, марна різанина.

¹² *Vercesi E.* Tre Papi. Leone XIII, Pio X, Benedetto XV / E. Vercesi. – Milano, 1929. – P. 249–250.

¹³ *Morozzo della Rocca R.* Le Nazioni non muoiono: Russia rivoluzionaria, Polonia indipendente e La Santa Sede / Roberto Morozzo della Rocca. – Bologna, 1992. – P. 8–9.

¹⁴ *Macksey Ch.* War / Charles Macksey // Catholic Encyclopedia. – 1913. – P. 547.

за допомогою війни; по-друге, коли шкоду, завдану правам держави можна поправити тільки за допомогою війни; по-третє, коли треба нанести удар на випередження по державі, що загрожує майбутній безпеці”¹⁵. Однак війни, які ведуться задля покращення добробуту своєї держави через торговельну експансію, придбання, захоплення нових територій, вважаються несправедливими, бо порушують рівноцінні природні права інших націй на власний добробут¹⁶. Вражас, що в процитованій дуже популярній енциклопедичній статті про війну і католицьку доктрину, надрукованій 1913 р., лише раз звернено увагу на те, що війна призводить до загибелі мирного населення, двічі згадані руйнування і матеріальні втрати. Тут також зовсім не зроблено наголосу на людських втратах сторін під час воєнних дій, а загибель військових – людей зі зброєю в руках, що захищають інтереси своєї батьківщини, – представлена як самоочевидна. Щобільше, згідно з поширеними на початок ХХ ст. у Католицькій Церкві поглядами, за переможцями визнавалося право на репарації і відкидалася доцільність наднаціонального утворення з метою залагодження конфліктів, бо людство делегувало природне право війни й миру державам й “погодилося на спосіб існування індивідуальних держав, а не на формування якихось міжнародних трибуналів із поліцейськими функціями”¹⁷.

Папа Бенедикт абсолютно не погоджувався з такими поглядами. Він став першим понтифіком, як і першим діячем міжнародного масштабу й авторитету, що абсолютно кардинально заперечив і засудив війну від початку. Він назвав Першу світову “самогубством народів” та “марною різаниною”¹⁸. Його ідеї про глибоке моральне зло й жахливі та нічим не виправдані страждання, які несе будь-яка війна, були свого часу абсолютною новиною, і вони заклали основи глибокого переосмислення ставлення до війни у християнській етиці¹⁹. Папа Бенедикт також закликав до мирного залагодження конфліктів через переговори і за допомогою міжнародного наднаціонального утворення.

Глибокий пацифізм папи пояснює його засудження вирішення національних і міжнаціональних конфліктів за допомогою насильства; націоналізм як сила, що може спонукати й розбурхати це насильство, сприймався як пересторога. Саму націю як елемент організації модерного суспільства папа не осуджує; не знайдемо в нього осуду й модерної національної держави, незважаючи на серйозні конфлікти його попередників (Пія IX, Лева XIII та Пія X) із такими національними державами, як Італія та Франція.

У вказаній проповіді-зверненні “До воюючих народів і їх проводу” папа вживає переважно термін “нація”, хоча використовує також і “народ”²⁰. Однак важливо, що слово “нація” він писав із великої букви. Ймовірно, що вживання терміна “нація” в цьому та й у багатьох інших папських документах несе певну смислову навантагу, а також вказує на те, що папа усвідомлює відмінності у їх значенні. Його характеристика в цьому документі того, що сучасні вчені звикли називати історичною пам’яттю

¹⁵ *Macksey Ch. War / Charles Macksey // Catholic Encyclopedia. – 1913. – P. 548.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem. – P. 548–549.*

¹⁸ *Vercesi E. Tre Papi. Leone XIII, Pio X, Benedetto XV. – P. 252.*

¹⁹ *Benedetto XV, i Cattolici e la prima guerra mondiale... – P. 40.*

²⁰ В італійському оригіналі звернення папа вживає “*Nazioni*” – нації та “*popoli*” – народи.

нації, на той час звучала по-новому. Так, папа, будучи глибоко стурбованим жорстоким кровопролиттям світової війни, писав, що “нації не вмирають: принижені й пригнічені вони... передають із покоління в покоління сумний спадок ненависті та помсти”²¹.

Певні концептуальні погляди понтифіка на світову історію, історичні процеси та трансформації, в яких йому довелося жити і керувати Церквою, безперечно, сформувалися під впливом модерністського руху в Католицькій Церкві кінця XIX – початку XX ст. Його особистий досвід проживання в незалежній державі та намагання покращити відносини Італії з Католицькою Церквою опосередковано свідчать про значно глибше, ніж у його попередників, розуміння національних питань. Проблеми італійського націотворення були дуже актуальними для Бенедикта XV. Він краще, ніж попередні понтифіки зрозумів суть процесу формування держави та важливість порозуміння між Ватиканом й італійським урядом.

Однак не буде слушним вважати папу Бенедикта сподвижником і натхненником боротьби поневолених народів. Він вважав, що Католицька Церква повинна бути наднаціональним верховним арбітром, який перш за все розглядає й оцінює моральне підґрунтя різних питань і проблем. Звідси виводилася й єдино прийнятна позиція нейтралітету в роки Першої світової війни²². Бенедикт XV наголошував, що “Апостольський престіл не є [просто] нейтральним, а є понад...”²³. Малося на увазі понад сторонами, що воюють, але тут йшлося також і про те, щоби бути понад національними конфліктами або понад “*lotte di nazionalita*”²⁴, як сам папа це формулював. Його бачення завдань Католицької Церкви під час війни, в міжнаціональних конфліктах було таким: Католицька Церква не повинна репрезентувати інтереси однієї сторони в конфлікті, але й не має права бути відстороненим спостерігачем. Церква повинна дотримуватися позиції “вищої безсторонності”, яка дає можливість приставати на бік жертви, на бік покривджених, а не обстоювати рацію сильних цього світу²⁵. Папські нейтралітет і безсторонність у такій ідеальній формі були завданнями, складними для втілення, й часто не знаходили зрозуміння. Багато єрархів Католицької Церкви, котрі під час війни солідаризувалися з лідерами своїх національних держав або багатонаціональних імперій і співгромадянами, не поділяли таких поглядів папи.

Націоналізація суспільного життя напередодні та під час Першої світової війни досягнула небачених досі розмірів, спосіб мислення в національних категоріях набув поширення і серед католицького духовенства. На конклаві, який обрав кардинала делла К'єзу папою, було видно, як національні інтереси починають домінувати в дискусіях. Кардиналам нелегко було подолати тиск своїх урядів та власні національні симпатії. За спогадами Віденського архієпископа Густава Піфля, делегація австро-угорських кардиналів одержала побажання імператорського двору щодо неголосування за кандидатів, яких вважали переконаними італійськими націоналістами або ж франкофілами²⁶. Інший учасник конклаву 1914 р., бельгійський кардинал

²¹ *Benedetto XV. Esortazione Apostolica...* [Електронний ресурс].

²² *Brennan A. Pope Benedict XV and the War.* – P. 51–58.

²³ *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono.* – P. 245.

²⁴ “Боротьба національностей” (італ.).

²⁵ *Zizola G. Il conclave. Storia e segreti / G. Zizola* – Roma, 1993. – P. 197.

²⁶ *Ibidem.* – P. 194.

Дезіре Мерсьє, згадує, як його “колеги інших, а інколи і ворожих, національностей намагалися поводитися куртуазно”, підкреслено ввічливо й засудили поведінку кардинала з центральної Європи, імені якого він не називає, за його часте повторювання фрази “Cito vincemus in bello”²⁷. Згодом цього кардинала глузливо називали “Cito”²⁸.

Так чи так, а національні й політичні симпатії відігравали чималу роль під час конклаву 1914 р. Через франкофільські симпатії одразу ж відпала кандидатура кардинала Доменіко Феррата з Мілана, а кардинала П’єтро Маффі не підтримали через його італійський патріотизм і націоналізм. Чи не вирішальну роль зіграв монолітний блок німецькомовних кардиналів, який під час всіх 10 турів голосування підтримував поміркованого і незаангажованого в італійську політику Болонського кардинала Джакомо делла К’єзу. Однак вони були дуже розчаровані, коли новий папа призначив своїм державним секретарем кардинала Феррата, відомого як франкофіла, а невдовзі після несподіваної смерті останнього – кардинала П’єтро Гаспаррі, якого також вважали таким. Ці призначення, за спогадами Піфля, “не справили доброго враження на австрійський уряд”, однак, на думку останнього, це все ж було меншим злом, ніж якби новообраний папа був “традиціоналістом” і “маріонеткою”²⁹ (під більшим злом малося на увазі можливе обрання продовжувача політики попереднього папи Пія X – кардинала Р. Меррі дель Валь). Кардинали, незважаючи на складні умови, обрали людину помірковану й незаангажовану в політичні чи національні проекти.

Два перші вчинки нового папи стали символічними актами його прагнення примирення і порозуміння між різними народами. Як уже зазначено, він уперше від 1870 р. дав благословення “Urbi et Orbi” (“Місту і світу”) з балкона-лоджії, що виходила на площу Св. Петра. Цей символічний акт був розцінений як крок до порозуміння з Італійською державою. А його перше звернення “До всіх католиків світу” на п’ятий день після обрання закликала керівників держав “забути про відмінності”, що розділяють їх народи, й “ініціювати мирні переговори та взаємне порозуміння”³⁰.

Папа побоювався руйнівних наслідків національних конфліктів, тому й не мав довіри до націоналізму, остерігався крайніх патріотів і націоналістів у самій Католицькій Церкві. Бенедикт XV вбачав у націоналізмі руйнівний потенціал, який ніс особливу небезпеку для єдності світової християнської спільноти, захист інтересів та добробут якої був його найвищим обов’язком. Аналізуючи причини війни в першій енцикліці “Ad Beatissimi Apostolorum principis” (від 1 листопада 1914 р.), папа вважає, що вона полягає у відсутності любові у взаєминах між людьми і народами, внаслідок чого “расова ненависть досягла апогею”³¹. Для словника папи Бенедикта характерне синонімічне вживання слів “раса” та “нація”³².

Перша світова війна стала першою тотальною всенародною війною для більшості країн-учасниць, де вперше були проведені загальні військові мобілізації. Вона показала здатність керівництва держав, використовуючи національну фразеологію,

²⁷ “Швидко перемагаємо у війні” (лат.).

²⁸ Johnson H. Vatican Diplomacy in the World War / H. Johnson. – Oxford, 1933. – P. 9–10.

²⁹ Ibidem. – P. 195; Pollard J. The Unknown Pope. Benedict XV (1914–1922) and the Pursuit of Peace / J. Pollard. – London; New York, 1990. – P. 86.

³⁰ Brennan A. Pope Benedict XV and the War. – P. 5.

³¹ Benedetto XV. Esortazione Apostolica... [Електронний ресурс].

³² Pollard J. The Unknown Pope. Benedict XV (1914–1922) and the Pursuit of Peace. – P. 86.

мобілізувати широкі верстви населення для участі в ній. Власне видається, що папа Бенедикт швидше за багатьох політиків осягнув негативні сторони націоналізму від розпалювання боротьби, міжнаціональної ворожнечі та міжнаціональної ненависті.

Папа розцінював міжнаціональні конфлікти як продукт націоналістичної ідеології, яка суттєво спричинилася до роздмухування світової війни, і тому використання націоналістичних лозунгів, розпалювання ненависті до іншої нації та маніпулювання національними почуттями, ідеями, традиціями були об'єктом його осуду й нищівної критики. Ці погляди відобразилися на сторінках основних офіційних видань Ватикану "L'Osservatore Romano" і "La Civiltà Cattolica"³³. Останнє на початку 1915 р. розмістило статтю "Націоналізм і любов до батьківщини згідно з католицькою доктриною"³⁴. У ній стверджувалося, що Католицька Церква визнає й акцептує концепцію нації і розглядає її з універсального погляду, вважаючи, що кожна має історичну місію, роль і права, проте не може зловживати силою щодо прав інших націй. Автор статті також полемізував із націоналістами, закидаючи їм перекручування значення поняття "нація" через запровадження елементів "імперіалізму, боротьби, егоїзму", та звинувачував останніх у намаганні применшити цінність таких універсальних понять, як "людство", "гуманність", "цивілізація".

Ватикан почав брати до уваги всі ці складні, а інколи суперечливі, явища та ситуації і пробував пристосувати своє бачення, свої принципи до швидкозмінної політичної ситуації в Європі, зокрема й у Східній частині. У цьому контексті найболючішим і найскладнішим для Апостольської столиці стало питання Австро-Угорської імперії. На ватиканській мапі світу Австро-Угорська імперія віддавна посідала найважливіше й найпочесніше місце найбільшої католицької держави, очолюваної відданою Церкві династією. Виняткове становище Австро-Угорщини на початку століття ще більше зміцнилося через секуляризаційні закони французького уряду та значне погіршення стосунків із Францією й Іспанією, не кажучи про напружені відносини з Італією. Австро-Угорщина надійно посіла місце "улюбленої доньки" Католицької Церкви і стала чи не єдиною державою в Європі, в якій, як вважали у Ватикані, прислухаються до слова папи. Взаємини Апостольської столиці з Віднем були далеко непростими. Зокрема імператор на конклаві 1903 р. скористався правом вето, котре багато представників католицького духовенства вважали анахронізмом і втручанням світської влади у справи Церкви. Так чи так його позиція частково вплинула на обрання папою консервативного кардинала Джузеппе Сарто, а не Маріано Рамполли, якого австрійська сторона підозрювала у профранцузьких симпатіях, тому що як державний секретар папи Лева XIII він провадив політику порозуміння з французьким урядом. На наступному конклаві, незважаючи на негативне ставлення до цієї кандидатури австрійського уряду, було обрано "учня" і близького друга кардинала Рамполли – Джакомо делла К'єзу. Ці факти дещо спростовують твердження про особливі проавстрійські та пронімецькі симпатії папи Бенедикта, поширені під час війни у французькій та італійській пресі.

³³ *Scoppola P.* Cattolici neutralisti e interventisti alla vigilia del conflitto. Benedetto XV, i Cattolici e la Prima Guerra Mondiale / [a cura di G. Rossini]. – Roma, 1963. – P. 119–121.

³⁴ *Nazionalismo e amor di patria secondo la dottrina cattolica // La Civiltà Cattolica.* – 1915. – Vol. 1. – P. 129–144.

Ставлення папи до Австро-Угорщини не можна розглядати крізь призму його особистих симпатій до цієї країни і її династії, як це намагалися робити деякі дослідники³⁵. Ватикан розглядав Австро-Угорщину як надзвичайно важливу для збереження балансу сил в Європі країну. За стратегічними розрахунками імперія мала протидіяти зростанню впливів переважно лютеранської Німеччини й особливо активно протистояти впливам православної Росії. А її монарха Ватикан розглядав як найнадійнішого гаранта прав католиків різних обрядів, що проживали на його території, і як силу, спроможну гарантувати збереження виняткового статусу для Католицької Церкви та її рухомої і нерухомої власності на великій території Центральної та Східної Європи.

Варто відзначити традиційно тісні стосунки імператорської родини з Апостольським престолом. Папські нунції часто були присутні на сімейних урочистостях. Діти і дорослі члени родини, особливо жінки, передавали в дарунок понтифікам взірці свого рукоділля або поезії релігійного змісту, а самі часто отримували невеликі дарунки від Святішого Отця, наприклад, медальйони, вервиці. Цікава та ілюстративна й кореспонденція папи Бенедикта з членами імператорської родини, особливо з молодим імператором Карлом. Тон листів імператора довірливий та емоційний, він виказує не просто повагу, а особисту відданість Апостольському престолу. Зокрема завжди підписує листи до папи як “ваш відданий, послухний син”. Взаємини з імператорською родиною були особистісними. Звичайно, подібних стосунків папа Бенедикт не мав з жодним із державних діячів, лідерів того часу. Тому кореспонденція між папою та імператором Карлом не тільки проливає світло на багато питань, але й дає змогу зрозуміти суто людський аспект цих взаємин. У листах папа не висловлює своїх австрофільських симпатій, як і не має свідчень містичних нахилів молодого імператора, що обом закидали³⁶.

З огляду на зазначені причини, Ватикан вважав, що розпад імперії ускладнить ситуацію Католицької Церкви в Європі, призведе до втрати потенційного союзника і захисника її інтересів. Стосунки з династією стали стосунками з перевіреним партнером, якому прощали різні прогріхи заради вищих інтересів та взаємної користі. Відмова від такого партнерства означала дуже багато для Апостольського престолу і стала болісним та тривалим процесом.

Папа Бенедикт XV у 1914 р. вважав своїм пріоритетним завданням не допустити вступу Італії у війну проти Австро-Угорщини. У січні 1915 р. папа висловив серйозну стурбованість із приводу майбутнього існування Австро-Угорської імперії і загрози для інтересів Католицької Церкви, якщо імперія зазнає поразки. У цей час австрійський посол при Апостольському престолі принц К. Шьонбург повідомляв у Відень про “абсолютне збігання наших інтересів” та про спільну зацікавленість у тому, щоб Італія залишалась нейтральною країною³⁷. Для досягнення цієї мети папа звернувся до свого нунція у Відні з розпорядженням порадити імператорові в найпереконливішій формі і найсерйозніший спосіб “за будь-яку ціну уникнути війни з Італією”. Він запропонував межі переговорів для обох держав: імператор мав віддати Італії

³⁵ *Zivojinovic D. The United States and the Vatican Policies, 1914–1918 / D. Zivojinovic. – Boulder, Co, 1978. – P. 174–175.*

³⁶ *Rumi G. Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I d'Asburgo / G. Rumi // Benedetto XV e la Pace – 1918 / [a cura di G. Rumi]. – P. 22.*

³⁷ *Engel-Janosi F. Benedetto XV e l'Austria / F. Engel-Janosi // Benedetto XV, i Cattolici e la Prima Guerra Mondiale / [a cura di G. Rossini]. – Roma, 1963. – P. 344.*

території, де проживало італійське населення. Саме це питання італійський уряд і вважав підставою для війни. У січні 1915 р. кардинал П. Гаспаррі звернувся до Франца Йосифа зі словами: "...врятування імперії вимагає від імператора болючої жертви і негайно"³⁸. До середини травня 1915 р. ватиканські дипломати активно працювали, намагаючись організувати прямі переговори щодо питання передачі спірних територій. Вони провадилися також і за участі німецької сторони. Хід переговорів широко відображено у ватиканських архівах. Кардинал П. Гаспаррі й папські дипломати зуміли переконати деяких італійських політиків, що критично ставилися до війни, а також і деяких австрійських, у доцільності переговорів. Цікаво, що австрійські християнські соціалісти активно протестували проти переговорів з Італією. Ватикану не вдалося, незважаючи на всі зусилля, посадити представників Італії та Австро-Угорщини за стіл переговорів. І там, і там партії, які виступали за війну, виявилися сильнішими. Австро-Угорщина ще й дивилася на можливе відокремлення спірних територій як на небезпечний прецедент. Італійський уряд у квітні 1915 р. уклав у Лондоні Пакт про вступ у війну на боці Антанти. Пропонуючи підстави для італо-австрійських переговорів, папа наполягав на поділі спірних територій за мовно-культурним принципом. Також вперше непрямо торкнувся питання внутрішнього устрою Австро-Угорської імперії та прав різних націй, що в ній проживали.

Ідеї про рівні права для всіх національностей багатонаціональних імперій відобразилися в серйозних дипломатичних заходах Апостольської столиці у грудні 1916 р., коли папа зробив низку кроків, щоб ініціювати мирні переговори між сторонами, які воювали. 12–18 грудня 1916 р. він звернувся до урядів Німеччини, Австро-Угорщини, Антанти та президента нейтральних на той час Сполучених Штатів Америки. У ноті до імператорів Німеччини й Австро-Угорщини Бенедикт XV окремо наголосив на важливості визнання та гарантування прав національностей, порушення яких може загрожувати територіальній цілісності імперій³⁹. Цікаво, що сам папа, кардинал Гаспаррі й інші ватиканські дипломати вже на середину 1917 р. розробляли декілька можливих варіантів майбутнього імперії, розпад якої вони передбачали. Про передбачення у Ватикані розпаду імперії і розгляд його як загрози для власних інтересів свідчить намагання завадити вступу у війну США.

Аналізуючи дії ватиканської дипломатії, можна виокремити два підходи до проблеми Австро-Угорщини. Багато фактів свідчить на користь існування саме двох варіантів розвитку подій, які вона обговорювала, розглядала і згідно з якими діяла. Дослідження ставлення Ватикану до питання Австро-Угорської імперії дає змогу спростувати закиди в опортунізмі⁴⁰ та ретроградстві⁴¹. Обидва варіанти остаточно вимельовуються в 1917 р.

Бачачи проблеми і слабкі сторони імперії, в Апостольській столиці застановляли-ся над перетворенням Австро-Угорщини в Дунайську федерацію під скіпетром Габсбургів. Ця ідея втілювала як нові, так і старі ідеали Ватикану й була найбажанішим

³⁸ Pollard J. The Unknown Pope. Benedict XV (1914–1922) and the Pursuit of Peace. – P. 98.

³⁹ Martini A. La Nota di Benedetto XV alle Potenze Belligeranti nell'Agosto 1917 / A. Martini // Benedetto XV, i Cattolici e la Prima Guerra Mondiale. – P. 365.

⁴⁰ Див.: Alix C. Le Saint-Siège et les nationalismes en Europe 1870–1960 / C. Alix. – Paris, 1962. – P. 116–119.

⁴¹ Див.: Zivojinovic D. The United States and the Vatican Policies, 1914–1918. – P. 174–175.

варіантом, що дав би змогу зберегти імперію Габсбургів з офіційним і гарантованим статусом Католицької Церкви в ній та реалізувати національні прагнення різних народів. Окрім цього, перетворення багатонаціональної Австро-Угорської імперії у федерацію/конфедерацію автономних національних утворень відповідала також поглядам Ватикану на націоналізм – поміркований націоналізм, підпорядкований християнським ідеалам. Культурно-національна автономія в межах федерації/конфедерації – найкраще організаційне його втілення. Звичайно, можна мати багато сумнівів, наскільки життєздатним був цей план, однак, саме на нього була спрямована увага ватиканських дипломатів.

Папа намагався переконати молодого Карла I в доцільності серйозної реорганізації імперії. Однак на його прохання поступитися італійськими територіями, що могло б започаткувати мирні переговори, імператор у листі від 4 жовтня 1917 р. відповів, що “всі народи його імперії висловлюються рішуче проти найменших концесій на користь Італії”. Щобільше, він наголошує на тому, що в інтересах Ватикану “зберегти повну цілісність найбільшої католицької потуги Європи”⁴². Цікаво, що у відповідь на це папа, зазначаючи свою безсторонність у конфлікті, “бо є представником того, хто однаково любить всіх людей і всі нації”⁴³, вважає, що важко досягти тривалого та справедливого миру без жертв й уступок. Папі не вдалося 1917 р. переконати Карла I поступитися ідеєю цілісності імперії. Щобільше, різкіша, ніж звичайно, його відповідь була також спричинена деякими параграфами папської “Ноти миру” від 1 серпня 1917 р. Остання, перераховуючи необхідні засади для мирного врегулювання світового конфлікту, зазначала важливість справедливого вирішення долі польської політичної окремішності, долі Сербії, Румунії і Чорногорії. Підтримка ідеї незалежності Польщі, зміцнення незалежності Сербії та Чорногорії самі собою були ударом по ідеї недоторканності Австро-Угорщини. Крім того, папська нота не згадувала про збереження цілісності імперії Габсбургів як основи майбутнього миру.

Весною 1918 р., коли США і згодом Великобританія остаточно задекларували свою підтримку нових національних держав, що мали утворитися на території Австро-Угорщини, перш за все Польщі, Чехословацької Республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців, Ватикан намагався активізувати дискусії про реорганізацію монархії або ж про утворення конфедерації автономних держав під скіпетром Габсбургів. Саме в цей час у “L’Osservatore Romano” та “La Civiltà cattolica” вийшла низка статей про націоналізм, національні права і способи їх реалізації. Зокрема автор статті “Le giuste aspirazioni dei popoli”, що вийшла 15 червня 1918 р., застановляється над негативними сторонами етнічного націоналізму і важливістю й цінністю загального добробуту та миру для розвитку людської спільноти. Хоча одночасно й стверджує важливість прав національностей на автономний розвиток і право поневолених народів боротися за звільнення з-під гніту⁴⁴. У цій статті звучить виразна спроба акцентування на питанні майбутнього Австро-Угорщини й обґрунтування доцільності реорганізації імперії у федерацію. Вірогідно, текст статті був узгоджений з державним секретарем кардиналом П. Гаспаррі.

⁴² Rumi G. Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I d’Asburgo. – P. 36.

⁴³ Ibidem. – P. 37.

⁴⁴ Zivojinovic D. The United States and the Vatican Policies, 1914–1918. – P. 162–163.

На початку осені 1918 р. (25–29 вересня) Бенедикт XV знову звернувся до імператора з низкою пропозицій, порад щодо необхідності здійснення докорінних змін у державі. Папа радив імператорові, по-перше, врегулювати територіальний конфлікт з Італією, тобто віддати італійській території. По-друге, надати якнайширшу автономію національностям, що населяють імперію. По-третє, підтримати й гарантувати незалежний розвиток балканських народів. По-четверте, підтримати вирішення питання польської незалежності так, як того вимагає президент США Вільсон. Папа вважав за доцільне віддати Німеччині населені німцями території, щоб цим заохотити їх дати полякам доступ до моря. Він наполягав, щоб імператор якнайшвидше виступив із програмою реорганізації імперії і звернувся з нею до президента США Вільсона, який, як вважав папа, мав вирішальний вплив на розгляд міжнародний проблем того часу⁴⁵.

Папа Бенедикт покладав великі надії на американського президента і протягом всієї війни намагався налагодити з ним особистий контакт, досягти порозуміння і навіть координації щодо миротворчих ініціатив та гуманітарних заходів. Однак американський президент, який ще раніше висловив насторожене і не дуже доброзичливе ставлення до католиків загалом⁴⁶, був категорично проти намагань папи бути посередником у мирних переговорах. Взагалі він вважав, що понтифік не повинен втручатися в жодні політичні чи дипломатичні справи. Саме як втручання в не свої справи Вільсон розтлумачував папські ініціативи, зокрема, і “Ноту миру”⁴⁷.

Апостольська столиця зробила декілька спроб переконати американського президента Вільсона в доцільності реорганізації Австро-Угорської імперії. Вони були здійснені як через дипломатичних представників США, так і представників католицької єрархії в Америці. Так, представник Римської курії монсеньйор Б. Черетті під час зустрічі з директором італійського підрозділу комітету суспільної інформації США Дж. Херлі запевнив останнього в намірах Австрійського імператора здійснити не тільки реорганізацію, а й низку демократичних перетворень у своїй державі. Також за наказом Римської курії архієпископ Балтиморський кардинал Гіббонс мав зустрітися з президентом Вільсоном і переказати йому прохання папи застановитися над долею Габсбурзької імперії. Кардинал Гіббонс для того, щоб не привертати зайву увагу преси, письмово звернувся до Президента США. Напевне, вважаючи це недостатнім, папа написав листа до президента, який надійшов у канцелярію 11 жовтня 1918 р. У ньому він просив якнайшвидше розглянути прохання Відня про складення зброї і мирні переговори на основі 14 пунктів Вільсона⁴⁸. Президент на звернення Апостольської столиці в листі на ім'я кардинала Д. Гіббонса 18 жовтня відповів, що не розглядатиме пропозиції імператора Карла про мирні переговори, бо вважає справою честі стояти на сторожі інтересів національностей Австро-Угорської імперії⁴⁹.

⁴⁵ Rumi G. Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I d'Asburgo // Benedetto XV e la Pace. – 1918. – P. 42.

⁴⁶ Див.: Zivojinovic D. The United States and the Vatican Policies, 1914–1918. – P. 18–20.

⁴⁷ Liberati L. Santa Sede e Stati Uniti negli Anni della Grande Guerra / L. Liberati // Benedetto XV e la Pace. – 1918. – P. 140–142.

⁴⁸ Zivojinovic D. The United States and the Vatican Policies, 1914–1918. – P. 168–169.

⁴⁹ Liberati L. Santa Sede e Stati Uniti negli Anni della Grande Guerra. – P. 150.

Імператорсько-ватиканські пропозиції щодо її реорганізації виявилися запізними. На той час США офіційно визнали чехословацькі та югославські державотворчі ініціативи.

Папа також спробував заручитися підтримкою Великобританії і Франції. Надзвичайний уповноважений представник Великобританії при Апостольському престолі Джон граф де Саліс на початку осені 1918 р. передав своєму уряду декілька меморандумів із пропозиціями Ватикану щодо реорганізації Австро-Угорської імперії у федерацію, яка б могла стати надійною противагою Німеччині. У майбутній федеративній державі була б запроваджена конституційна демократія, а імператор був би позбавлений надзвичайних повноважень⁵⁰.

Цікаво, що надії на створення якоїсь наддержавної організації в Центрально-Східній Європі й на Балканах і після закінчення війни не полишали Ватикан та останнього імператора Австро-Угорщини Карла. Так, у листуванні Карл і папа наприкінці 1918 – на початку 1919 р. дискутували про проект створення Дунайської конфедерації об'єднаних династією Габсбургів вільних і рівноправних народів. Така конфедерація, на їх думку, змогла би стати опертям для Католицької Церкви, протидіяти німецькій експансії та більшовизму. Власне, папа і кардинал Гаспаррі мотивували підтримку планів утворення федерації/конфедерації саме небезпекою панування Німеччини над майбутніми молодими незалежними державами регіону і небезпекою поширення соціалістичних ідей.

Ідеї, плани реорганізації Австро-Угорської імперії в федерацію не були виявом крайньої консервативності або реакційності Ватикану. У той час такі ідеї і з дуже подібним обґрунтуванням висловлювали деякі політичні лідери Антанти. Так, зокрема Жорж Клемансо не мав конкретної візії майбутнього Центральної Європи після Габсбургів, а британський генерал Генрі Вільсон і Вінстон Черчіль висловлювали сумніви щодо доцільності цілковитого розпаду Австро-Угорської імперії й утворення малих держав, “які стали приводом до цієї війни”⁵¹. Серед лідерів національних рухів Австро-Угорської імперії не бракувало тих, котрі схилилися до ідеї утворення федерації. Часто вони були близькими до Католицької Церкви. Для прикладу, югославський парламентський клуб у Відні під головуванням о. Антона Корошеця 30 травня 1917 р. проголосив наміри об'єднання під короною Габсбургів усіх сербів, хорватів, словенців. Цю декларацію підтримали і поширили: єпископ Любляни А. Б. Єгліч, лідер Словенської народної партії І. Сустерішіч. А 16 листопада 1917 р. архієпископ Сараєва Й. Стадлер разом з іншими політичними лідерами Боснії і Герцеговини висловився за об'єднання Хорватії, Боснії і Герцеговини, хорватської Істрії в одне політичне автономне утворення, але під скіпетром Габсбургів⁵². Так, варіанти суттєвої реорганізації Австро-Угорської імперії, які розробляли ватиканські дипломати, мали підстави й були пов'язані з позиціями певних політичних кіл усередині імперії та й на міжнародній арені. Однак, коли стало очевидним, що всі ці заходи не принесуть

⁵⁰ *Zivojinovic D.* The United States and the Vatican Policies, 1914–1918. – P. 172.

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Tamborra A.* Benedetto XV e i Problemi Nazionali e Religiosi dell'Europa Orientale / A. Tamborra // Benedetto XV, i Cattolici e la Prima Guerra Mondiale. – P. 879.

успіху і не мають шансу перебороти відцентрові тенденції в самій імперії, ватиканська дипломатія активно почала діяти за другим варіантом.

Другий варіант – розпад імперії на окремі національні держави. Такий розвиток подій прогнозували у Ватикані й до нього намагалися підготуватись теоретично і практично. Запровадження папою Бенедиктом XV ідей про права націй, про рівність всіх націй теоретично підготували Ватикан до спілкування з тими націями, які відстоювали свої права до незалежного політичного існування.

Для забезпечення майбутніх інтересів Католицької Церкви в регіоні у разі дезінтеграції Австро-Угорської імперії Ватикан вважав за необхідне шукати інших партнерів ще задовго до її фактичного розпаду. Так, незадовго до початку Першої світової війни Апостольська столиця уклала конкордат із Сербією. Ним Ватикан офіційно визнав незалежну Сербську національну державу, яка обіцяла оберігати права католиків. Сам Ватикан посилав цим конкордатом серйозне запевнення хорватським і словенським католикам, що їхні релігійні й національні права серби шануватимуть. Конкордат стосувався і важливих правових питань – юрисдикції, підпорядкування католицьких єрархів Сербії. Згідно з ним Сербська держава гарантувала католикам свободу у практикуванні їхньої релігії, державну підтримку католицьким освітнім закладам, зокрема і нововідкритій семінарії. Рим дозволив вживання старослов'янської мови під час Літургії. Згідно з конкордатом архієпископ Белградський та єпископ Ускуба (Скоп'є) виводилися з-під юрисдикції Віденського архієпископа і ставали безпосередньо підпорядкованими Римському престолу⁵³. Сам факт конкордату та вивід з-під юрисдикції Австро-Угорського єпископату католицької єрархії і клиру Сербії спричинив бурхливе незадоволення і протести австрійського духовенства й уряду. Конкордат зі Сербією, розроблений молодією зіркою ватиканської дипломатії Еудженіо Пачеллі буквально за декілька днів до війни і ратифікований у березні 1915 р.⁵⁴, показав, наскільки серйозно Ватикан ставився до національних питань і готовий був пристосовуватися до нових ситуацій.

Із початком 1917 р. ватиканська дипломатія починає розглядати перспективи утворення нових незалежних держав. Найактивнішу підтримку у спробі створити незалежну державу одержала Польща. Працюючи над “Нотою миру”, папа і кардинал П. Гаспаррі через нунція в Баварії Пачеллі вели переговори з німецьким урядом про можливі засади для припинення військових дій та мирних переговорів. Однією із засад майбутнього миру в Європі мала стати незалежність Польщі – до такої спільної думки дійшли на переговорах папський нунцій Пачеллі та німецький канцлер Г. Міхаеліс у липні 1917 р. Обидві сторони також вважали за необхідне підтримати створення таких незалежних державних утворень, як Україна, Фінляндія, країни Балтії, Ірландія, Єгипет і Персія⁵⁵.

Підтримка незалежності Польщі, звичайно, не відразу стала напрямною ватиканської дипломатії. Від початку війни і до кінця 1916 р. Ватикан притримувався інших поглядів. Зокрема вони були артикульовані кардиналом Гаспаррі в розмові з Романом Дмовським у січні 1916 р., коли останній звернувся до Апостольської столиці

⁵³ *Cornwell J.* Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII / J. Cornwell. – New York, 1999. – P. 48–50.

⁵⁴ *Alix C.* Le Saint-Siège et les nationalismes en Europe 1870–1960. – P. 111.

⁵⁵ *Martini A.* La Nota di Benedetto XV alle Potenze Belligeranti nell'Agosto 1917. – P. 379.

з проханням висловитися в підтримку польської незалежності. Кардинал відповів, що “ваше майбутнє з Австрією” та що Ватикан вважає доцільним створення польської автономії під патронатом Габсбургів чи радше в межах Австро-Угорської імперії⁵⁶. Заради справедливості треба сказати, що навіть тоді, коли Апостольська столиця не бачила незалежної Польщі на повоєнній мапі Європи, Римська курія і папа намагалися звернути увагу громадськості на її гуманітарні проблеми, на страждання мирного населення і започаткували широку гуманітарну акцію. За наказом папи Бенедикта XV по всіх католицьких церквах світу 21 листопада відбулися богослужіння за Польщу і її мешканців та були зібрані пожертви для надання гуманітарної допомоги полякам-жертвам війни. У цих звертаннях до католиків світу щодо Польщі папа уживав слів “Польща”, “пожертви для Польщі”, “дорога серцю Польща”, тобто саме як назву окремого політичного державного утворення, а не, скажімо, “польські землі” як часто тоді робили. Папська акція молитви за Польщу і збір пожертв для багатьох простих людей у різних куточках світу дала змогу усвідомити, що таке Польща. Так чи так папська акція принесла величезні матеріальні результати – було зібрано 3 877 250 швейцарських франків для жертв війни в Польщі⁵⁷. Папа особисто передав чималу суму винятково для потреб Католицької Церкви в цій країні, яку отримав Краківський архієпископ Адам Сапега.

Наступним ватиканським документом, в котрому йшлося про нові незалежні держави, що мали б з’явитися на карті Європи, стала “Нота миру”. У цьому документі стверджувалася важливість рівності прав і справедливості у вирішенні територіальних та політичних питань Вірменії, Балканських держав і “земель-держав, що колись входили в Польське королівство, чії шляхетні історичні традиції та страждання під час війни безперечно мають викликати симпатію і підтримку в усьому світі”⁵⁸. Ця цитата з тексту “Ноти миру” спричинила широкі дискусії. Нота продемонструвала, що Ватикан й особисто папа вважали, що незалежна Польща – це одна з найважливіших цілей післявоєнного мирного врегулювання. У спогадах радник Римської курії К. Скірмунт зазначає, що в середині 1917 р. папа чітко вирішив, що польське питання – одна з найважливіших міжнародних проблем, яка вимагає справедливого потрактування⁵⁹. Однак папська нота не зазначала ні кордонів майбутньої Польщі, ні не обговорювала її державно-політичного статусу, що розчарувало деякі польські політичні кола. А крім цього, говорячи про Польщу, вона згадувала про землі, що колись входили в Польське королівство, маючи на увазі Україну, Білорусь і Литву. Папський документ не конкретизував свого бачення майбутнього цих територій, але й не підтримав ідеї спільного майбутнього цих держав із Польщею. Це, фактично, друга, після переговорів нунція Пачеллі з німецьким канцлером, непряма згадка про Україну. Польські емігрантські політичні кола сприйняли папський документ із розчаруванням, бо не побачили в ньому сповнення своїх сподівань – підтримки ідеї відродження Польщі в її “історичних кордонах”. Ще більшими було розчарування, коли Ватикан підтримав

⁵⁶ *Sierpowski S.* Benedetto XV e la Questione Polacca negli anni della “Grande Guerra” / *S. Sierpowski* // Benedetto XV e la Pace – 1918. – P. 219–220. *Pease N.* Poland and the Holy See, 1918–1939 / *N. Pease* // *Slavic Review*. Fall 1991. – Vol. 50. – № 3. – P. 522.

⁵⁷ *Sierpowski S.* Benedetto XV e la Questione Polacca negli anni della “Grande Guerra”. – P. 218.

⁵⁸ *Tamborra A.* Benedetto XV e I Problemi Nazionali e Religiosi dell’Europa Orientale. – P. 860.

⁵⁹ *Sierpowski S.* Benedetto XV e la Questione Polacca negli anni della “Grande Guerra”. – P. 223.

дії Німеччини й Австро-Угорщини в Бересті, спрямовані на визнання української державності, разом із Холмщиною і Підляшшям⁶⁰.

Наприкінці осені 1917 р. папа обмінювався посланнями з представниками Ради регенства, одним із членів якої був Варшавський архієпископ А. Каковський. Папа висловив підтримку цьому політичному утворенню і, щоби більше, вирішив у квітні 1918 р. послати саме до цього уряду Апостольського візитатора. Така підтримка уряду, створеного за прямого втручання Німеччини й Австро-Угорщини, може свідчити про два напрями ватиканської дипломатії. Щоправда, при цьому треба мати на увазі, що в Інструкціях, які отримав у травні 1918 р. новопризначений Апостольський візитатор Акілле Ратті від Державного секретаріату, наголошувалося, що місія, довірена монсенйору Ратті, суто еклезіальна. Згідно з цим документом, Апостольський візитатор мусив наголошувати на винятково еклезіальних завданнях своєї місії, щоб не спричинити загострення стосунків між представниками “окупаційних влад” і поляками. Одне із завдань, поставлених перед Ратті, – інформувати Римську столицю про перебіг політичних подій в Польщі, але при цьому бути обережним і не втручатися у політичні питання⁶¹. Цей факт якнайкраще свідчить про те, що Ватикан, дбаючи про інтереси Католицької Церкви, намагався налагоджувати стосунки з різними політичними режимами й уникати втручання на будь-чій стороні.

Дбаючи про інтереси Католицької Церкви, Ватикан від середини 1917 р. починає дбати про відносини з політичними силами, що виступали за створення незалежних держав на території колишньої Австро-Угорської імперії. Подібні настрої та дії спричинили незадоволення уряду, що трактував політику Ватикану як незрозумілу й підступну⁶². На початку листопада 1918 р. папа дав вказівку своєму нунцію у Відні “встановити приязні стосунки з різними національностями Австро-Угорської імперії, які саме тепер творять незалежні держави”, та переконати їх, “що Церква є ідеальною спільнотою для досягнення єдиної мети – духовного блага людей у кожен час і в будь-якій державі, може пристосуватися без жодних зусиль до легітимних територіальних і політичних змін”⁶³. Так, папська політика переорієнтувалася на контакти з молодими незалежними державами, які понтифік, згідно з наведеною цитатою, вважав легітимними.

Насправді, розуміння папи прав націй поступово еволюціонувало до визнання їх права на самовизначення. Можна сперечатися, чи це був акт прагматичного політика, чи наслідок еволюції його поглядів і переконань. Радше і те, і те. З одного боку, для Ватикану було важливо налагоджувати зв’язки з майбутніми незалежними державами заради майбутнього Католицької Церкви там; а з другого, – запровадивши в дискурс такі поняття, як “права націй”, “рівність націй”, вживаючи їх, пробуваючи застосовувати на практиці, було важко уникнути логічного розвитку цих понять у напрямі до “права націй на самовизначення”. На той час ці поняття та погляди набули широкого поширення

⁶⁰ Mróz M. W kręgu dyplomacji watykańskiej. Rosja, Polska, Ukraina w dyplomacji watykańskiej w latach 1917–1926 / M. Mróz. – Toruń, 2004. – S. 106–108.

⁶¹ Archivio Segreto Vaticano (далі – ASV). Nunziatura Varsavia (далі – NV). – V. 191. – P. 1117.

⁶² Engel-Janosi F. The Church and Nationalities in the Habsburg Monarchy / F. Engel-Janosi // Austrian History Yearbook. – Austin, 1967. – P. 81–82.

⁶³ З листа папи Бенедикта до кардинала П. Гаспаррі від 8 листопада 1918 р. Цит. за: *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono...* – P. 247.

і стали наріжним каменем політики Президента США В. Вільсона та лідерів Антанти. Правда, у ватиканських колах дещо інший зміст вкладали в поняття “право націй на самовизначення”. Це неважко помітити, переглядаючи сторінки часопису “*La Civiltà Cattolica*”, наприклад, у вже названій статті “*Le giuste aspirazioni dei popoli*”⁶⁴ йдеться про те, що не завжди кордони нації та держави збігаються і збігатимуться, і що у природі й історії люди виявляли тенденцію до об’єднання, до формування різних спільнот для забезпечення власного розвитку. Наголошується також на тому, що треба особливо обережно ставитися до “перебільшень націоналізму”, бо саме вони спричиняють “ненависть і заздрість”, призводять до того, що “одні підносять зброю на інших”. У цій статті, яка задекларувала погляди Апостольської столиці на проблеми творення нових національних держав, стверджується, що Католицька Церква загалом визнає “право націй на самовизначення”, але здійснення цього права повинно відбуватися при ретельному усвідомленні та прорахуванні всіх позитивних і негативних наслідків не тільки для однієї нації, але й для інших. Тут Ватикан намагався встановити межі реалізації цього права, що мали б обґрунтовуватися колективними понаднаціональними інтересами. Тобто йшлося про те, наскільки створення нової національної держави відбуватиметься мирно і не призведе до виникнення серйозних суперечностей, конфліктів, що можуть завадити мирному співжиттю різних народів, дестабілізувати міжнародну ситуацію.

Наступний цікавий документ цього ж періоду, що відображає погляди папи на право націй на самовизначення та його реалізацію в конкретному випадку, – це лист до Варшавського архієпископа Каковського від 15 жовтня 1918 р., тобто за лічені дні до проголошення Польської незалежної держави. Папа стверджує, що він “ще палкіше, ніж раніше молиться за те, щоб Польща здобула повну незалежність і посіла своє місце серед інших держав”. Далі він “бажає всім іншим національностям, також і некатолицьким, підлеглим Росії, щоби вони одержали змогу самими вирішити власну долю й розвиватися та процвітати, позаяк обдаровані талановитими [людьми] та природними багатствами”⁶⁵. Як бачимо, тут папа повністю визнає за народами Російської імперії право на самовизначення. Цікаво, що листа написано майже за рік після більшовицької революції, яку Римська курія спочатку сприйняла не серйозно, очікуючи, що вона швидко закінчиться і є миттєвим явищем, а справжнім важливим питанням для народів колишньої імперії Романових вважала саме національне. Так, під час промови на засіданні консисторії 10 березня 1919 р. папа звернув увагу на проблеми християн Сходу Європи, які потерпають не тільки від соціальних і політичних пертурбацій, а перш за все від “національної боротьби”⁶⁶. Про більшовицьку революцію та більшовиків на цьому засіданні не йшлося.

Папа і Ватикан дійшли висновку про право народів Російської імперії на самовизначення значно простіше й легше, ніж у випадку Австро-Угорської імперії. На це було багато причин. Під час війни у Ватикані можливу перемогу Росії вважали найбільш небажаним та небезпечним для себе варіантом розвитку подій. Таке ставлення пояснюють довгі роки складних ватикано-російських стосунків та історія переслідування Католицької Церкви в Росії. Ця історія протягом XIX–XX ст. мала свої

⁶⁴ “*Le giuste aspirazioni dei popoli*” // *La Civiltà Cattolica*. – 1918. – 7.06. – P. 490–502.

⁶⁵ Цит. за: *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono*. – P. 248.

⁶⁶ *Ibidem*. – P. 219.

критичні моменти. Внаслідок Польського повстання 1863 р., яке активно підтримало польське католицьке духовенство та єпископат, російський уряд розірвав конкордат із Ватиканом (від 1847 р.) і розгорнув політику переслідування Католицької Церкви. Політика утисків та переслідування Католицької Церкви спричинила негативне ставлення Ватикану до Росії та її імператорського уряду й династії. Вороже ставлення російського уряду призвело до його укорінення як серед пересічних росіян, так і серед більшості представників еліти. Поширеним було переконання, що католики не можуть бути лояльними громадянами Російської держави. Короткий період покращення стосунків після указу про віротерпимість у час революції 1905–1907 рр., коли папа Пій X закликав католиків Росії до послуху миропомазаному володареві, не тривав довго і не призвів до зміни ставлення до Католицької Церкви серед російського загалу. Образ католика як ворога всього російського і православного міцно вкорінився в масовій свідомості, пропагувався на сторінках преси.

Більшість католиків у Росії були польської національності, а польська мова до 1917 р. – офіційною мовою душпастирства в католицьких церквах по всій імперії. Таке поєднання національних і релігійних компонентів призвело до активного використання Католицької Церкви, з одного боку, як інструмента для зміцнення польськості, а навіть для полонізації католиків непольського походження, а з другого – дало підстави російському урядові розглядати Католицьку Церкву як антиросійську силу, як ворожий елемент, що загрожує цілісності імперії.

Православна Церква в Росії ще від часів Петра I активно утверджує свою позицію як державна з винятковими правами і субординацією самодержцеві й уряду. Православна Церква стала важливим компонентом різних концепцій російської нації, разом із концепцією офіційної народності графа Уварова. Православ'я також активно сприяло спробам формування понаднаціональної єдності народів імперії, що знайшло найбільше відображення у програмі навернення на православ'я нехристиянських народів за умови збереження їхньої мови і культури⁶⁷.

Ватикансько-російські відносини особливо загострилися під час війни, коли Росія однією зі своїх цілей оголосила контроль над Чорноморськими протоками і святими місцями Близького Сходу. Ватикан серйозно побоювався перемог російських військ та захоплення Стамбула (Константинополя). Так, у циркулярі, що відображав робочу нараду кардиналів курії (в липні 1917 р.), йшлося про нерадісні перспективи для Католицької Церкви, якщо росіяни захоплять Константинополь, то призначать/оберуть патріарха, якого номінують Візантійським, котрий зможе стати на чолі всіх Східних Церков і кине виклик авторитету папи. Кардинал Гаспаррі якось у приватній розмові образно схарактеризував можливе зайняття росіянами собору Св. Софії Константинопольської як більше нещастя для Католицької Церкви, ніж протестантська Реформація. Кардинал спробував через Паризького архієпископа одержати обіцянку від французького уряду, що в разі окупації Константинополя храм Св. Софії не передадуть Російській Православній Церкві⁶⁸.

Відносини між Росією і Ватиканом покращилися, коли династія Романових втратила владу. Лютнева революція та вихід Росії з війни дали змогу багатьом у

⁶⁷ Див.: *Werth P. Inorodtsy on Obrusenie: Religious Conversion, Indigenous Clergy, and the Politics of Assimilation in Late-Imperial Russia / Paul Werth // Ab Imperio. – Казань, 2000. – № 2.*

⁶⁸ *Morozzo della Rocca R. Le Nazioni non muoiono. – P. 42–43.*

Римі полегшено зітхнути і навіть сподіватися на краще. Тимчасовий уряд одразу ж спробував налагодити дипломатичні контакти з Апостольським престолом та призначив Олександра Лисаковського своїм представником у Ватикані, де його досить прихильно прийняли. Водночас у папській “Ноті миру” (серпень 1917 р.) не йдеться про відновлення Російської імперії, про її відтворення в якійсь іншій формі або ж про право нового уряду вирішувати майбутнє народів, що проживали на території колишньої імперії. У той час західні її частини були окуповані німецькими військами – в ноті не піднімалося питання про їх звільнення, хоча висувалась теза про беззастережне звільнення окупованих німцями французьких і бельгійських територій як передумова мирних переговорів. Зате в ноті йшлося про право народів, що колись входили в історичне Польське королівство, на справедливе вирішення їх долі. Щобільше, в листі до імператора Карла від 28 лютого 1918 р. папа намагався схилити останнього до поступливості в переговорах з Італією, дипломатично натякаючи на можливі для Австро-Угорщини переваги і вигоди, що відкриваються у “східному секторі”⁶⁹. Згодом, у вже згаданому листі до архієпископа А. Каковського, папа знову наголосив на праві народів Російської імперії самим вирішувати власну долю. Виглядає, що Ватикан у жодному випадку не хотів відновлення Російської імперії, вважаючи, що її дефрагментація може допомогти стабілізувати ситуацію в Європі. Апостольська столиця, на відміну від позиції щодо розпаду Австро-Угорської імперії, у випадку Росії беззастережно підтримала право неросійських національностей на самовизначення. В існуванні імперії вона не була зацікавлена, а навпаки, вважала, що з окремими новими національними державами зможе швидше порозумітися і гарантувати там права Католицької Церкви.

У цей час у Ватикані відчутно зростає інтерес до України, Литви, Білорусі, майбутнє яких намагалися розглядати окремо від Росії та російського питання. Так, наприкінці 1917 – на початку 1918 року нунціатура у Відні одержала розпорядження вивчити церковно-релігійну ситуацію в Україні. У відповідь на це розпорядження 6 січня 1918 р. була відправлена в Рим доповідна записка про “стан Церкви в Україні”, де йшлося про рух за відокремлення тутешньої Православної Церкви від Російського патріархату та про рух за створення незалежної держави, яка б охоплювала і території Австро-Угорської імперії, населені українцями. Правда, такий розвиток подій, як приєднання української частини Галичини до України папський дипломат вважав “серйозною небезпекою для їх [українців Галичини] віри”⁷⁰. Ватиканські дипломати протягом 1918 р. у Відні й Варшаві збирали інформацію щодо України, контактували з її офіційними представниками – урядом гетьмана, а потім Директорії УНР С. Петлюри. Щодо українських земель у Ватикані були майже переконані в доцільності розглядати окремо майбутнє Галичини і “великої” України: Галичини – в контексті питань, що стосувалися Австро-Угорщини, а України – пов’язували з розвитком подій на просторах колишньої Російської імперії. У Ватикані основним критерієм цього розрізнення і розгляду в інших площинах була належність галичан-українців до Католицької Церкви східного обряду.

⁶⁹ Rumi G. Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I d’Asburgo. – P. 40.

⁷⁰ Archivio Segreto Vaticano. Secreteria di Stato. – Austria-Ungheria. – Vol. 685.

Отже, в Апостольській столиці питання розпаду імперій та конституювання на їхніх просторах незалежних національних держав вирішувалося неоднозначно. Щодо Австро-Угорщини Ватикан розробив радше комплексний підхід, враховуючи різні варіанти розвитку подій на фронтах Першої світової війни. Початок війни майже збігся із початком нового понтифікату. Новообраний папа відразу ж задекларував свої нові й відмінні для тогочасної Церкви ідеї, погляди на національні питання, націоналізм, війну та колоніалізм. Ідеї про права націй, дискусії про націоналізм і його позитивні й негативні аспекти починають обговорюватися серед клиру та на сторінках католицької преси. Ідеї про рівність націй, про їх права на розвиток і збереження власної культури поступово еволюціонували до визнання прав націй на самовизначення, але з певними обмеженнями. Ці ідеї та дискусії відобразилися в зовнішній політиці Апостольського престолу, в його дипломатичній активності. На обидва варіанти, які, по суті, здійснювала ватиканська дипломатія щодо Австро-Угорської імперії, вплинули ці нові ідеї та погляди.

Після розпаду імперій Ватикан легко і швидко налагодив прямі контакти з новими урядами, багато з них визнав офіційно й вступив із ними в дипломатичні відносини. Завдяки існуванню такої двовекторної політики щодо Австро-Угорщини Апостольська столиця намагалася уникнути серйозних конфліктів із представниками нових держав та забезпечити становище Католицької Церкви в Центрально-Східній і Східній Європі. У випадку з Росією повне й беззаперечне визнання права націй колишньої імперії Романових на самовизначення було зумовлене неприязними ватикано-російськими стосунками, історичним конфліктом між Москвою та Римом і появою в Римській курії на початку 1917 р. планів щодо “навернення Росії”. Вивчення перспектив Католицької Церкви й будівництва планів про “навернення” до Апостольського престолу населення Сходу Європи стають важливим елементом у розвитку відносин із новими держави, національними рухами та політичними силами цього регіону.